

УДК 81:930.253(092)Білецький

*Т. С. Горбач,
кандидат історичних наук,
О. М. Купченко-Гринчук,
кандидат історичних наук
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського*

З НЕВИДАНОЇ СПАДЩИНИ ВИДАТНОГО МОВОЗНАВЦЯ: СТАТТЯ А. О. БІЛЕЦЬКОГО «ΣΑΩΤΗΡ – VOX OBSCURA»

Уведено до наукового обігу документи з архіву А. О. Білецького, присвячені проблемі тлумачення глоси «Σαωτήρ», що згадується в давньогрецькому тексті присяги громадян Херсонеса Таврійського.

Ключові слова: архівний фонд, А. О. Білецький, Херсонес Таврійський, «Σαωτήρ».

Андрій Олександрович Білецький (1911–1995) був постаттю непересічною для української науки. В його наукових працях висвітлюються загальнотеоретичні проблеми мовознавства, зокрема такі фундаментальні питання, як знаковий характер мови, методологія мовознавства, теорія загальної та історичної лексикології, мовні контакти, основи семіотичної лінгвістики тощо. Багато уваги приділяв А. О. Білецький проблемам розвитку та збагачення словникового складу мови, питанням запозичень.

Під час опрацювання фонду № 364, що містить особисті матеріали архіву подружжя А. О. Білецького і Т. М. Чернишової, передані свого часу на зберігання до Інституту рукопису НБУВ, нами було виявлено значну кількість маловідомих до сьогодні рукописних праць учених.

Зокрема, нашу увагу привернули матеріали, які свідчать про намір А. О. Білецького видати збірник власних статей з лексикографії. Серед документів – передмова до збірника та його зміст (ф. 364, од. зб. 252). Утім збірник з невідомих причин так і не був виданий. З огляду на це, автори цієї статті поставили собі за мету ознайомити науковий загал з частиною неопублікованого наукового доробку видатного мовознавця Андрія Олександровича Білецького.

Нижче подаємо тексти передмови та змісту збірника статей під назвою «Лексикологические очерки» зі збереженням синтаксису та прописних літер автора.

**Лексикологические очерки.
Предисловие.**

В этом сборнике помещены статьи разных годов, примерно от 50-ых и до 80-ых, и на первый взгляд очень разнообразные как по величине, так и по содержанию. Их объединяет только стремление автора исследовать лексику разных языков – преимущественно греческого и латинского (такова основная профессия их автора) в семантическом, этимологическом и культурологическом аспектах. Только одна статья из помещенных в этом сборнике не может считаться собственно лексикологической – это – «Еще раз о троянской войне». Этой статьей автор хотел отдать должное видному ученому, филологу-классику и компаративисту, Борису Владимировичу Горнунгу, научное наследство которого требует специального изучения. Еще одна статья – «Лapidаторы и новаторы» может рассматриваться как обращение автора к его коллегам – филологам-классикам, враждебно относящимся к нарушителям старых университетских и гимназических традиций. Статья «Оронимия Греции» была опубликована на английском языке в трудах XIII-го ономастического конгресса в Кракове в 19[78 г.].

Статьи «Лексика византийских портоланов» и «Этнонимия берегов Понта Эвксина в античную эпоху» были прочтены в качестве докладов на международных конференциях в Ленинграде (1975) и в Тбилиси (1979).

При подготовке к публикации лексикологических статей у их автора, конечно, была определенная цель. Он хотел обратить внимание возможных читателей на в большинстве случаев непредсказуемость семантических эволюций слов (их «эксформ», по терминологии автора), на широту их семантического диапазона, на неизбежную относительность их генетических связей, устанавливаемых в процессе компаративных исследований, указать на тупиковые ситуации в этих исследованиях, подчеркнуть необходимость обращения к документальной истории в этимологических исследованиях. Насколько это удалось автору, пусть судят критически настроенные читатели: *fēci quod potui...*

IP НБУВ, ф. 364, од. зб. 252, арк. 2–2 зв.

**Содержание сборника статей проф. А. А. Белецкого под названием
«Лексикологические очерки».**

1. Лapidаторы и новаторы.
2. Древние традиции и вредные ревизоры.
3. Гомер, Мелесиген, Меонид.
4. Еще раз о троянской войне.
5. Σαοστήρ – vox obscura.

6. Греческое ΠΠΠΟΣ в собственных именах-композициях.
7. Босфор, Дарданеллы, Мраморное море.
8. Артек: что можно сказать о названии?
9. Загадка Кассиодора и Кассиопеи.
10. Греческие ΟΝΟΜΑ и ΟΝΥΜΑ в сложных и составных именах.
11. ΠΕΛΑΓΟΣ, ΑΡΧΙΠΕΛΑΓΟΣ, ΑΡΧΙΤΕΚΤΩΝ.
12. Откуда имя Наполеон? (с заметкой «Земляной лев»).
13. Цветущая (Анфиса или Анфуса?).
14. Язычество в христианском календаре.
15. VIRGA – VIRGO.
16. Судьба латинских DOMUS, DOMINUS, DOMINA в романских языках.
17. Прочная фонетика, но хрупкая семантика.
18. Почти уникальный кельтизм русской лексики.
19. Слова на – мент в русском языке.
20. Божья коровка и прочие.
21. ФЕСТИВАЛЬ, ПРОФАН, ФАНАТИК.
22. Греческая оронимия.
23. Этнонимия берегов Понта Эвксина в античную эпоху¹.
24. Лексика византийских портоланов.
25. Голубь мира.
26. От сироты до раба.
27. Гебриды и гибриды.
28. Грабли, гребень, гроб и прочее.
29. Загадочный шар и ясная сфера.
30. Самшит, коробка, пушка.

IP НБУВ, ф. 364, од. зб. 252, арк. 1–1 зв.

Частина з перелічених праць вийшла друком як окремі публікації на сторінках різних видань, решта збереглася в архіві А. О. Білецького у вигляді автографів та машинописів. Серед них статті «Σαστήρ – vox obscura» (ф. 244, од. зб. 82), «Почти уникальный кельтизм русской лексики», «Язычество в христианском календаре» (ф. 364, од. зб. 252), «Греческая оронимия» (ф. 364, од. зб. 93, 143), «Этнонимия берегов Понта Эвксина в античную эпоху» (ф. 364, од. зб. 50, 56), «ΠΕΛΑΓΟΣ, ΑΡΧΙΠΕΛΑΓΟΣ, ΑΡΧΙΤΕΚΤΩΝ» (ф. 364, од. зб. 252).

З-поміж низки рукописів нашу увагу привернула стаття «Σαστήρ – vox obscura». Білецький неодноразово складав списки своїх опублікованих

¹ Згодом Білецький змінив цю статтю на іншу – «Человек, муж, мужчина», ймовірно через те, що попередня стаття була опублікована після складання змісту збірника.

праць (деякі з них зберігаються в його архіві – ф. 364, од. зб. 348), в яких ця наукова розвідка не значиться. Це спонукало нас залучити її до наукового обігу.

Дослідження присвячене проблемі тлумачення слова «σαστήρ», що міститься в тексті присяги громадян Херсонеса Таврійського і залишається дійсно «vox obscura» – «словом темним» – попри спроби його тлумачення.

Значення терміна «σαστήρ» від моменту першої публікації тексту присяги В. В. Латишевим (він схилився до думки, що це була державна установа чи сукупність законів [1]) в 1892 р. спричинило чимало дискусій серед науковців. Знані антикознавці Ю. Г. Виноградов та О. М. Щеглов цілком слушно відносили проблему тлумачення слова «σαστήρ» до розряду проблем «repetuum mobile» [2]. Свого часу А. С. Коцевалов [3], а за ним пізніше й А. Русяєва та М. Русяєва [4] намагалися пов'язати це слово з географічною назвою, ймовірно, мису, на якому знаходилося святилище Артеміди-Партенос. Інакшу інтерпретацію херсонеського терміна запропонував В. Д. Блаватський [5], котрий припускав, що словом «састер» херсонесці могли називати склад, арсенал або скарбницю, тобто важливу адміністративну споруду. На думку О. К. Гаврилова [6], слово «σαστήρ» могло бути пов'язане з бойовим поясом Геракла, що згадувався в переказах про Геракла в Північному Причорномор'ї, або ж указувало на бойовий пояс і зброю тих, хто складав присягу. Останнє слово в дискусії з приводу роз'яснення загадкового терміна належить І. А. Макарову [7], який, спираючись на грецький текст із знайденого на території херсонеського городища фрагмента синопської амфори, де згадується слово σθύνλακον= θύλακος – «мішок» (для грошей), синонімом якого є слово «сакτήρ», і порівнявши його з терміном «σαστήρ», дійшов висновку, що останнє може бути трактоване як діалект. Таким чином, на думку дослідника, загадковий термін, найімовірніше, означав «міську скарбницю» Херсонеса Таврійського.

Хай там як, але проблема тлумачення слова «σαστήρ» і до сьогодні залишається дискусійною. З огляду на це, стаття А. О. Білецького «Σαστήρ – vox obscura», яка досі була невідома науковій спільноті і в якій він запропонував власний підхід до розуміння терміна «σαστήρ», поза сумнівом має актуальне значення.

Нижче ми подаємо текст статті, написаний російською мовою, а також німецькомовну анотацію до нього, складену власноручно А. О. Білецьким.

Σαστήρ – vox obscura.

В давно ставшей знаменитой клятве или присяге херсонеситов (IRE, 401, 24) юный гражданин Таврического Херсонеса торжественно должен был произносить:

Ὀμνύω Δία, Γᾶν, Ἄλιον, Παρθένον, θεοὺς Ὀλυμπίους
καὶ – Ὀλυμπίας καὶ ἥρωας ὅσοι πόλιν καὶ χώραν καὶ τεῖχη
ἔχοντι τὰ Χερσονασιτᾶν (Клянусь Зевсом, Геей, Гелием, Девой,
олимпийскими богами и богинями и героями. Которые охраняют
город и страну и укрепления херсонеситов...)

Здесь мы обращаем внимание на то, что в херсонеситский пантеон вошло туземное – таврское божество Дева, отождествленное греками с Артемидой.

В этой же присяге дальше (28) читаем:

Καὶ βουλευσῶ τὰ ἄριστα καὶ δικαιοτάτα πόλει καὶ πολίταις
καὶ τὸν ΣΑΕΣΤΗΡΑ τῷ δάμῳ διαφυλαξῶ... (и буду советовать все
самое лучшее и самое справедливое для города и для граждан и сберегу
с а с т е р для народа...)

Именно в этом месте присяги упоминается интригующее эпитафистов с а с т е р, квалифицированное академиком В. В. Латышевым как «vox obscura». По смыслу текста выходит, что састер – это нечто материальное, какая-то ценная и почитаемая реликвия.

Обратимся к «Отцу истории» Геродоту из малоазиатского Галикарнасса. В его тексте (IV, 62) читаем:

ἔτεος δὲ ἐκάστου ἀμάξας πεντήκοντα καὶ ἑκατὸν ἐπινέουσι
φρυγᾶνων· ὑπνοοστέει γὰρ δὴ αἰεὶ ὑπὸ - τῶν χειμῶνων, ἐπὶ τούτου
δὴ τοῦ ὄγκου ἀκινάκης σιδήρεος ἴδρῦται ἀρχαῖος ἐκάστοισι, καὶ
τούτ' ἐστὶ τοῦ Ἄρεος τὸ ἄγαλμα. τούτῳ δὲ τῷ ἀκινάκῃ θυσίας
ἐπετείουσιν προάγουσι προβάτων καὶ ἵππων, καὶ δὴ τοῖσι δ' ἔτι
πλέω θύουσι ἢ τοῖσι ἄλλοισι θεοῖσι...

В переводе: «От непогоды сооружение постоянно оседает, и потому приходится ежегодно наваливать сюда по полтора ста воез хвороста. На каждом таком холме водружен древний железный меч. Это и есть кумир Ареса. Этому-то мечу ежегодно приносят в жертву коней и рогатый скот. И даже больше, чем прочим богам» (Геродот, История в девяти книгах, перевод и примечания Г. А. Стратановского, под общей редакцией С. Л. Утченко, редактор перевода Н. А. Мещерский, Ленинград, 1972).

Здесь обращаем внимание на старый железный меч – акинак, символизирующий скифского бога войны, имя которого, называя туземные имена других богов, Геродот (возможно – не случайно) не приводит (5²), хотя среди богов у скифов он был наиболее почитаемым.

² Тут і далі Білецький посилається лише на глави Геродота, без зазначення книги.

Нельзя не заметить, однако, и формального и семантического сходства этого названия ΣΑΣΤΗΡ (возможно, оно было также собственным именем скифского бога войны) и древнеиндийским [śastram] «меч», «нож», хинди (śastr) – 1. «оружие», 2. «меч, нож», непали [śastr] – «орудие, оружие» и [śastrak] – «железо, сталь», и, наконец, с цыганским – састыр – «железо», саструно, -ны – «железный, -ная».

Если в херсонесском пантеоне была таврская Дева, то не исключено, что и скифский Састер в виде своего кумира-символа присутствовал в нем.

Едва ли можно говорить о каких-то дистанционных контактах между Индией и Скифией, но замечание Геродота о родственных связях языка скифов – а правдоподобно, что у них был не один общий язык – и савроматов (177): «Савроматы говорят языком скифским, но с давнего времени искаженным, так как амазонки недостаточно усвоили себе скифский язык» – можно интерпретировать в таком смысле, что «скифский язык» был архаичнее языка савроматов, но и тот, и другой могли быть членами индо-иранской группы индо-европейских языков.

В таком случае сохранение начального [S] «в теониме» Састер могло обозначать индоевропейский архаизм сравнительно с переходом [s]>[h] в иранских языках, ср. [Sindhu]>[Hindu], что послужили поводом к образованию греческого Ἰνδία, а затем нашего Индия.

IP НБУВ, ф. 364, од. зб. 82, арк. 4–6.

На арк. 3 справи окремо містяться уривки тексту Геродотової «Історії» та присяги херсонеситів:

Ἡρόδοτος, IV, 62.

ἔτεος δὲ ἐκάστου ἀμάξας πεντήκοντα καὶ ἑκατὸν ἐπινέουσι φρυγάνων· ὑπονοστέει γὰρ δὴ αἰεὶ ὑπὸ τῶν χειμώνων, ἐπὶ τούτου δὴ τοῦ ὄγκου ἀκινάκης σιδήρεος ἴδρυται ἀρχαῖος ἐκάστοισι, καὶ τοῦτ' ἐστὶ τοῦ Ἄρεος τὸ ἄγαλμα. τούτῳ δὲ τῷ ἀκινάκη θυσίας ἐπετείουσι προάγουσι προβάτων καὶ ἵππων, καὶ δὴ τοῖσι δ' ἔτι πλέω θύουσι ἢ τοῖσι ἄλλοισι θεοῖσι.

Τῶν Χερσονησιτῶν ὄρκος.

(IOSPE, 401, 24)

1. Ὀμνύω Δία, Γᾶν, Ἄλιον, Παρθένον, θεοὺς Ὀλυμπίους καὶ – Ὀλυμπίας καὶ ἥρωας ὅσοι πόλιν καὶ χώραν καὶ τεῖχη ἔχοντι τὰ Χερσονασιτᾶν...

23. Καὶ βουλευσῶ τὰ ἄριστα καὶ δικαιοτάτα πόλει καὶ πολίταις καὶ τὸν ΣΑΣΤΗΡΑ τῷ δάμῳ διαφυλαξῶ...

IP НБУВ, ф. 364, од. зб. 82, арк. 7

SASTER – vox obscura**Zusammenfassung**

Im Text des allgemeinbekanntes Eides der Chersonasiten, der Bürger von Chersones auf der Krim, steht ein unerklärtes Wort – SASTER, das das Akademiemitglied W. W. Latyschew im ersten Bande seines Werkes «Inscriptiones Orae Septentrionalis Ponti Euxini» (401, 24) vox obscura genannt hatte.

Wir glauben doch, daß dieses rätselhafte Wort aus dem Wortschatz der indoarischen Sprachen stammt. Wir berufen uns auf eine Belegstelle in der Herodots «Geschichte» (Buch IV, 62. Kapitel), wo der altgriechische Geschichtsforscher erzählt, daß die Skythen als ihren höchsten Gott Ares verehrten (den einheimischen Namen dieses Gottes erwähnt er nicht) und als sein Symbol und Bild bei ihnen ein altes eisernes Schwert (Akinakes) galt. In den indoarischen Sprachen (Sanskrit, Hindi, Marathi, Nepali und auch in der Zigeunersprache) bezeichnen die Wörter Śastram, Śastr, Sastyr, und verwandte Schwert, Messer, Eisen.

Da die taurische oder tauroskythische Gottheit die so genannte Jungfer (Parthenos) im Pantheon der Chersonasiten anwesend war, kann man auch voraussetzen, daß der einheimische skythische Gott Ares, dessen Bild der Akinakes war, in dasselbe auch mitgenommen wurde.

Die indische und nicht iranische Form SASTER (Schwert) kann so gedeutet werden, daß die Unformen ohne Übergang von S in H im Wortanfänge in der Sprache der Skythen existierten.

IP НБВВ, ф. 364, од. зб. 82, арк. 1–3.

Насамкінець висловлюємо сподівання, що дана публікація зацікавить як дослідників творчості А. О. Білецького, так і тих, хто займається проблемою інтерпретації давньогрецьких термінів.

Список використаних джерел

1. Латышев В. В. Греческие и латинские надписи, найденные в Южной России в 1889–1891 гг. // Материалы по археологии России. – СПб., 1892. – С. 1.
2. Виноградов Ю. Г., Щеглов А. Н. Образование территориального херсонесского государства // Эллинизм: экономика, политика, культура. – М., 1990. – С. 347.
3. Kocevalov A. Beiträge zu den euxeinischen Inschriften // Würtzburger Jahrbücher für die Altertumswissenschaft. – 1948. – № 3. – S. 162–174.
4. Русяева А., Русяева М. Верховная богиня античной Таврики. – К., 1998. – С. 95.
5. Блаватский В. Д. О херсонесском термине ΣΑΣΤΗΡ // Советская археология. – 1954. – № 19. – С. 236, 237.
6. Gavrilov A. K. Zur Deutung von ΣΑΣΤΗΡΑ im Eid der Chersonesiten // Hyperboreus. – 1998. – № 4. – S. 65 ff.

7. Макаров И. А. Греческое письмо, найденное в Херсонесе Таврическом, и проблемы интерпретации термина ΣΑΣΤΗΡ (IOSPI I². 401) // Вестник древней истории. – 2009.

T. Gorbach, O. Kupchenko-Grynchuk

From unpublished heritage of a famous linguist: an article of A. O. Biletsky «Σαστήρ – vox obscura»

The article introduces manuscript writings of A. Biletsky and T. Chernyshova into scientific circulation. These writings have been little known so far and are in particular the materials which show the intention of A. Biletsky to publish the collected book of his own articles on lexicography. Among these documents there is a preface to his collected book and its contents. The collected book has never been published, which proves the actuality of this publication. The article «Σαστήρ – vox obscura» is neither mentioned among the lists of A. Biletsky published writings. It is devoted to the problem of interpretation of the word «σαστήρ», which had been used in the text of Chersonesos Taurica citizens' oath and remained an actual «vox obscura» – «an obscure word» – even despite the attempts to interpret it.

Key words: archival fonds, A. O. Biletsky, Chersonesos Taurica, «Σαστήρ».

T. С. Горбач, А. Н. Купченко-Гринчук

Из неизданного наследия выдающегося языковеда: статья А. А. Белецкого «Σαστήρ – vox obscura»

Статья вводит в научный оборот малоизвестные до сего времени рукописные труды А. Белецкого и Т. Чернышовой, в частности материалы, которые свидетельствуют о намерении А. Белецкого издать сборник собственных статей по лексикографии. Среди этих документов – предисловие к сборнику и его содержание. Сборник так и не увидел свет, чем подтверждается актуальность данной публикации. Статья «Σαστήρ – vox obscura» тоже не значится в списках опубликованных трудов А. Белецкого. Она посвящена проблеме толкования слова «σαστήρ», которое используется в тексте присяги граждан Херсонеса Таврического и остается действительно «vox obscura» – «словом темным» – даже вопреки попыткам его толкования.

Ключевые слова: архивный фонд, А. А. Белецкий, Херсонес Таврический, «Σαστήρ».